

ספרים

היוצאים לאור

עלידי

חברת מקיצי נרדמים

תשע"ג

ראשי החברה

הוועד הפועל בישראל (ירושלים)

שולמית אליצור

יושבת ראש

משה אידל

חגי בקשמאי

אברהם גרוסמן

יעקב זוסמן

אהרן ממן

מרדכי עקיבא פרידמן

שמחה עמנואל

מזכיר כבוד

חברי כבוד

שמואל אשכנזי, ירושלים	שניאור זלמן ליימן, ניריורק
מלאכי בית אריה, ירושלים	חיים סולובייצ'יק, ניריורק
זאב בן חיים, ירושלים	שמואל סירא, פריז
משה גיל, תל-אביב	יוסף ינון (פנטון), פריז
אהרן דותן, תל-אביב	שלמה קלמן רייף, קיימברידג'
נחמן דנציג, ניריורק	בנימין ריצ'לר, ירושלים
חזה טורניאנסקי, ירושלים	ראובן שמחה שטיינר, ניריורק
מנחם כהנא, ירושלים	מנחם חיים שמלצר, ניריורק

מתרדמת הגנוזים לארון הספרים מאה וחמישים שנה למקיצי נרדמים

הוצאת מקיצי נרדמים

ירושלים תשע"ג

הפצה: mekize.nirdamim@gmail.com

מסת"ב 978-965-462-012-3

כל הזכויות שמורות לחברת מקיצי נרדמים

נדפס בישראל

Printed in Israel

החוברת

לכבוד יובל המאה וחמישים

של מקיצי נרדמים

נדפסה במאה וחמישים עותקים

עותק זה מספרו

תוכן העניינים

9	פתח דבר
	גדולה וענווה
11	שולמית אליצור
	עורו ישנים משנתכם: על ספרים ששינו את פני המחקר
15	שמחה עמנואל
	חברת מקיצי נרדמים מברלין לירושלים: חשיפת ספרות
	הסוד באספקלריה של המחקר ושל אוריינטציה תרבותית
21	משה אידל
	שורשיה של חברת מקיצי נרדמים במזרח אירופה
33	יונתן מאיר
	דובב שפתי ישנים
47	חיים סבתו
51	פרסומי מקיצי נרדמים, תרכ"ד-תשע"ג
59	ראשי חברת מקיצי נרדמים

פתח דבר

ביום רביעי, ד' בכסלו תשכ"ד, נערך בספרייה הלאומית בירושלים כינוס לציון מאה שנה (או, כדברי ש"י עגנון באותו כינוס, 'מאה שנה ושנה') לייסודה של חברת מקיצי נרדמים. הדברים שנאמרו באותו ערב הופיעו בחוברת מיוחדת; קדמה לה חוברת קטנה שיצאה בשנת תרצ"ח לציון מלאות שבעים וחמש שנים לחברה.

ביום חמישי, כח בסיוון תשע"ג, שב ונתכנס ציבור נכבד בספרייה הלאומית לציון מאה וחמישים שנה לייסוד מקיצי נרדמים. בערב זה צוין מפעל חשוב נוסף: סיום סריקתם הממוחשבת של כל ספרי מקיצי נרדמים, והעלאתם לאתר הספרייה הלאומית. מעתה ספרי מקיצי נרדמים – כולל ספרים שאזלו מן השוק זה מכבר – נגישים בגרסתם האלקטרונית לכל קורא. תודתנו נתונה לעובדי הספרייה הלאומית ולראשיה, ובפרט למנהל הספרייה, חברנו חגי בקשמאי, על מבצע הסריקה ועל הפקת ערב העיון.

רוב המאמרים הנדפסים בחוברת זו מבוססים על הדברים שנאמרו באותו ערב. חלקם באים כנתינתם בערב העיון, וחלקם נערכו ואף הורחבו מעט בידי הדוברים ונוספו בהם מראי מקום ואסמכתאות.

בחבורות היובל הקודמות הוקדש מקום רחב לתולדות ייסוד החברה ולשנותיה הראשונות. חוברת זו ממוקדת לא בחבלי הלידה, אלא בהערכה כוללת של מאה וחמישים שנות פעילותה של החברה, לעתים תוך חלוקתן לתקופות שונות ועיון בתופעות תרבותיות או מחקריות המשתקפות בפעילותה ובפרסומיה, ולעתים במבט כללי ומקיף.

דברי הסיכום אינם דברי סיום: פעילות מקיצי נרדמים נמשכת, והעושים במלאכה מתכוננים להוציא לאור בקרוב עוד כרך מקיף של 'קבץ על יד' בצד ספרים חשובים אחרים. נקווה שנוכה להמשיך ולהפיץ את תורתם של קדמונינו, ויהי נעם ה' עלינו, ומעשה ידינו כוננהו.

די וואן

ר' יהודה הלוי זצ"ל.

יוצא לאור עתה הפעם הראשונה

על ידי חברת

מקיצי נרדמים

מתוך ספר ישן אשר ביד

שמואל דוד לוצאטו

איש מריאסמי

מרכיץ תורה בפאדובה.

מגלה ראשונה

כוללת פ"ו שירים

עם הקדמה והערות מאת שר"ל.

Divan.

Lyck, 1864.

Herausgegeben im Selbstverlage des Vereins M'kiré Wirdamim.

(L. Silbermann.)

גדולה וענווה

שולמית אליצור

חברת מקיצי נרדמים – כפי שכינוה בעת היווסדה – חוגגת עתה מאה וחמישים שנה לקיומה, והרי היא הוותיקה שבכל הוצאות הספרים העבריים הפעילות היום; בשנה זו אנו מציינים אף שמונים שנה לפעילות החברה בארץ ישראל. מה עמד לה לחברה זו, ובמה האריכה ימים? נראה לי שלא אטעה אם אומר שלא הביאתה לכך אלא ענוותה. ואין הכוונה לעובדה המצערת, שרוב הציבור היום – כולל רבים העוסקים בתורה ובמדעי היהדות – לא שמעו כלל את שמעה. אדרבה, טוב היה אילו רבו יודעי שמה והתומכים בה. כוונתי כאן לענווה אחרת, שהיא ממהותה ומעצם מטרתה של החברה; כי לא קמה חברת מקיצי נרדמים כדי להאדיר את שמם של ראשיה, ואף לא של המחברים הטורחים לפרסם בה את ספריהם: עניינה הבלעדי של חברת מקיצי נרדמים היה תמיד בתורתם של ראשונים, אשר נותרה גנוזה מעין רואים ולא שרדה אלא בכתבי יד עתיקים, ועיקר השתדלותה הייתה להקיצה מתרדמתה – וניתן לומר אף להקימה לתחייה – ולהשיבה לארון הספרים היהודי. וכל המבקש לההדיר כתבים עתיקים אלה ולפרסמם במקיצי נרדמים, חייב לגשת אליהם מתוך ענווה והתבטלות ולעשות את עצמו צינור להעברת הכתבים הקדומים אל הקוראים בני זמננו.

אכן, אין להקל ראש בעבודת המהדיר. רק תלמידי חכמים וחוקרים מיומנים מצליחים לפענח את כתבי היד כראוי ולעמוד על משמעם. העתקות זהירות, השוואות בין נוסחים שונים המיוסדות על תורת הפילולוגיה, הערות ביאור החושפות את מקורותיו הקדומים של הטקסט ומבואות המסבירים את תרומתו של כל חיבור – כל אלו הם מיסודות המהדורה המתוקנת, אשר חברת מקיצי נרדמים מקפידה בה

הקפדה רבה; וכפי שכתב שד"ל בהקדמתו לדיואן ר' יהודה הלוי, הספר הראשון שהופיע במקיצי נרדמים:

גם לא רציתי שיהיה הדיואן נדפס כמו שהוא בכ"י שבידי, בלא נקודות ובלא פירוש כי אז טוב ממנו הנפל, והייתי בעיני כנותן מכשול לפני עור ונותן מקום לבלתי בקיאים לסלף דברי הצדיק ולייחס לו דברים אין להם שחר.

תרומתה של מהדורה טובה לטקסט הקדום לא תסולה בפז, אך זו תכשר לבוא בקהל מקיצי נרדמים רק כל עוד הטקסט הקדום עיקר והמהדיר אינו אלא כמעיר בשוליו ומתווך בינו לבין הקורא. אכן, לעתים רחוקות מצאנו את דברי המבוא של המהדיר כשהם מתרחבים לכדי כרך שלם, ובכמה מקרים כרך כזה אף הפך למחקר מופת לדורות – כמבוא לראבי"ה של אפטוביצר או המבוא לספר ערוגת הבשם שכתב אורבך – אבל אלו היוצאים מן הכלל, ואף הם עומדים בצד כמה וכמה כרכים של ספרי הראשונים עצמם. ענוותם של מהדירים העושים לילות כימים בעבודתם כדי להציב על מדפינו תורה גנוזה שנשתתרה ונשכחה בשנות הגלות הארוכות, ושל ראשי מקיצי נרדמים הטורחים עמם על הוצאת ספריהם לאור, היא שעמדה לחברתנו, ואם ירצה ה' אף תעמוד לה עוד שנים רבות.

ובמקום שאתה מוצא ענוותנותה של חברתנו שם אתה מוצא גדולתה: כבר במבט ראשון ניכרת לעין גדולתם של תומכי החברה מיום היווסדה, מהם מגדולי הרבנים, כמלבי"ם או כנצי"ב מוולוז'ין; וחשובי אנשי המעלה, כמשה מונטיפיורי, שאף כיהן כנשיא החברה; ומהם משוררים וסופרים, כחיים נחמן ביאליק, וכש"י עגנון, שנתן מכוחו לחברה במשך למעלה מארבעים שנה, גם כמזכירה וגם פיושב בראשה. ועל כולם ייזכרו גדולי חוקרי חכמת ישראל, ולימים מדעי היהדות, שהיו בין ראשי החברה – אשר מחמת מספרם הגדול לא אוכל למנותם כאן, ורק כדי לשבר את האוזן אזכיר מעטים מהם, כשד"ל ואברהם אליהו הרכבי ואברהם ברלינר ויצחק משה אלבוגן ולוי גינצבורג ושלמה זלמן שכטר ושאל ליברמן ועוד רבים אחרים, ובארץ ישראל

נוספו עליהם שמחה אסף ויעקב נחום אפשטיין ומשה דוד קאסוטו ושלמה דב גויטיין ועוד כמה וכמה חוקרים; ובחמישים השנים האחרונות, מאז פטירת ש"י עגנון, עמדו בראש החברה גרשם שלום, אפרים אלימלך אורבך, שרגא אברמסון, עזרא פליישר ויונה פרנקל, אשר היה בין מתכנני הערב לציון מאה וחמישים שנה למקיצי נרדמים אך לא זכינו שיגיע אליו.

אך עיקר גדולתה של חברת מקיצי נרדמים אינו בתומכיה ובראשיה אלא בספרים החשובים שהוציאה; ושוב גם כאן במקום גדולתה שם אתה מוצא ענוותנותה, שהרי כולנו נזקקים לספריה החשובים, אך רק מעטים מאתנו שמים לב שספרים אלה – שהפכו לחם חוקנו – בהוצאת מקיצי נרדמים יצאו; והרי אין איש יכול להניע את ידו בחקר מדעי היהדות בלי להשתמש במדרשים חשובים כמכילתא דרשב"י או פסיקתא דרב כהנא, ובלי להיזקק לתורתם של גאונים, כספר הלכות גדולות על שתי מהדורותיו, סידור רב סעדיה גאון ותשובות הגאונים הרכבי ועוד; ולמילונים עתיקים כספר השורשים לר' יונה אבן ג'נאח; ולתורת רבותינו הראשונים, כמעשה הגאונים וסידור רש"י ומחזור ויטרי וספר חסידים מכ"י פארמה וכמובן ספר ראבי"ה וערוגת הבשם לר' אברהם בן עזריאל שכבר הזכרנו, ועוד חיבורים חשובים מצרפת ומאשכנז; ולאגרות הרמב"ם ותשובותיו ותשובות ר' אברהם בנו במצרים; ולתורתם של חכמי פרובאנס, כספר האשכול וארחות חיים; ואין אלו אלא מקצת מן הספרים החשובים העומדים היום על מדף הספרים שלנו והשימוש בהם כמעט ברור מאליו – גם אם אין זוכרים את חברת מקיצי נרדמים שגאלה אותם מן האבק שכיסה עליהם בכתבי יד בלים.

ומכיוון שאדם קרוב אצל עצמו, ועיקר עיסוקי הוא בשירה ובפיוט, לא אוכל שלא להזכיר בקצרה גם את תרומת מקיצי נרדמים לתחום חשוב זה. ציינתי קודם שכבר הספר הראשון של מקיצי נרדמים, הוא הדיואן שהוציא שד"ל, הוקדש לגאולת חלק משיריו של ר' יהודה הלוי; לימים הוציא חיים בראדי את הדיואן השלם (או הכמעט שלם) של יהודה הלוי – ואף הוא במקיצי נרדמים יצא. תרומת החברה לחקר

השירה העברית בספרד ובשלוחותיה עולה גם מספר העיונים והדיונים, הוא ספר הפואטיקה הגדול של ר' משה אבן עזרא במהדורת הלקיין; וגם קובץ שירי ר' אלעזר הבבלי במהדורת בראדי הוא מספרי מקיצי נרדמים. גם בכמה מספרי היסוד שהזכרתי קודם טמונה תרומה חשובה לחקר הפיוט: בצד הפיוטים הרבים שבסידור רס"ג ובנספח הנלוו אליו, יש להזכיר את קונטרס הפיוטים שצורף למחזור ויטרי, את תשלום אבודרהם וכמובן את פירוש הפיוטים המקיף שבספר 'ערוגת הבשם'. זאת בצד כמה וכמה ספרים המוקדשים במלואם לפיוטים עתיקים, שהופיעו בחמישים השנים האחרונות: שני הכרכים המקיפים של 'לקט פיוטי סליחות' במהדורת דניאל גולדשמידט ואברהם פרנקל; פיוטי ר' יהודה בירבי בנימן והקדושתאות הקליריות ליום מתן תורה במהדורות; פיוטי ר' יחיאל בר אברהם מרומא במהדורת אברהם פרנקל, שירי ר' אהרן אלעמאני במהדורת שרה כהן ופיוטי ר' דויד הנשיא במהדורת טובה בארי. כל זאת בצד מאמרים מקיפים המוקדשים לפיוטים ולשירים וממלאים את רוב הכרכים של 'קבץ על יד' – כתב העת של מקיצי נרדמים.

חברת מקיצי נרדמים קבעה מזה שמונים שנה את מקומה בירושלים, 'עיר שהיא עושה כל ישראל חברים' (ירושלמי חגיגה). ואכן ספריה מחברים בין מגזרים שונים, ונזקקים להם חוקרים באוניברסיטאות בצד תלמידי חכמים שבישיבות. נקווה שחברתנו תמשיך להוציא לאור חיבורים חשובים, לעשות את כל חלקי העם חברים לקריאתם, ולחבר גם את דורנו וגם את הדורות הבאים אחריו לדורות קדמונים ולתורתם.

עורו ישנים משנתכם

על ספרים ששינו את פני המחקר

שמחה עמנואל

מאות חיבורים, גדולים וקטנים, יצאו לאור על ידי חברת מקיצי נרדמים מאז היווסדה לפני מאה וחמישים שנה ועד היום. הספרים הללו הפכו עד מהרה לנכסי צאן ברזל של הספרות, עד שאינך יכול לתאר לעצמך כיצד יכלו הדורות שלפנינו ללמוד ללא ספרים אלו. מקצת הספרים יצאו שוב לאור במהדורות משופרות, על פי מה שהתחדש מאז בבית המדרש, והמהדורה הראשונה שיצאה לאור על ידי מקיצי נרדמים שימשה להם כתשתית. ספרים רבים אחרים נדפסו פעם אחת בלבד, במהדורה מדויקת ומדוקדקת; מהדורה שהייתה טובה בשעתה, והיא משתבחת כיום הטוב עד עצם היום הזה.

כל אחד מהספרים הללו ראוי הוא לדיון מקיף בפני עצמו, אך בדבריי כאן אעסוק בשני ספרים בלבד, שבהופעתם ניתן לראות פריצת דרך של ממש. עם זאת, שני הספרים הללו שונים הם מאוד במידת הצלחתם. אחד מהם אכן הביא למפנה מהותי, והמהדיר הצליח במעשיו למשוך רבים בעקבותיו. וכל כך הצליח המהדיר במלאכתו, עד שחידושו של המעשה החלוצי נשכח, ונראים הדברים היום כאילו כך היו מאז ומעולם. המהדיר השני פרץ נתיב והראה את הדרך לבאים אחריו, אך רק מתי מעט השכילו ללכת בדרכו.

אפתח בספר ערוגת הבשם, פירושו הגדול לפיוטים של ר' אברהם בן עזריאל מבוהמיה, שנתחבר בשנות השלושים של המאה השלוש עשרה. ספר זה יצא לאור על ידי אפרים אלימלך אורבך, מי שהיה עתיד לשמש עשרות שנים כמזכיר וכיושב ראש של חברת מקיצי נרדמים. ההדרתו של הספר הגדול – 1200 עמודים – ארכה שנים רבות, למן שנת תרצ"ט ועד לשנת תשכ"ג, ונלווה אליו עוד כרך גדול

של מבוא על מפרשי הפיוט וסידור התפילה בצרפת ובאשכנז בכלל ועל ר' אברהם בן עזריאל בפרט. מפעלו המונומנטלי של אורבך הוא פריצת דרך של ממש, משום שאורבך חשף בפנינו עולם חדש, שכמעט לא זכה עד אז לתשומת לבם של החוקרים. פרשנות התלמוד המסועפת של חכמי גרמניה וצרפת מהמאה האחת עשרה ועד המאה השלוש עשרה ידועה ומפורסמת היא, וכמותה גם יצירותיהם בהלכה וכן חיבוריהם של בני חוג חסידי אשכנז; אך מעטים מאוד נתנו את דעתם לספרות העצומה שכתבו חכמי גרמניה וצרפת בפרשנות הפיוט, ספרות המצויה בידינו בעשרות או במאות כתבי יד. ספרות זו חשובה לא רק לעצמה, להבנת דברי הפייטנים, כי אם גם לתחומים רבים אחרים, וכבר העיר אורבך בהקדמתו הקצרה לכרך הראשון של מהדורתו על תרומתו של ספר ערוגת הבשם לפרשנות התלמוד והמדרישים, לחקר חסידות אשכנז, לתולדות הדקדוק ולתחומים נוספים.

עבודה חלוצית במלוא מובן המילה עשה אורבך, ואי אפשר לה לעבודה ראשונית שכזו שתימלט מטעויות או מאי דיוקים. אציין כאן רק לעניין אחד, בעל משמעות היסטורית רחבה. הקורא את מבואו של אורבך לספר ערוגת הבשם ואת הפרק המפורט המוקדש ל'ראשוני מפרשי הפיוט בצרפת ובאשכנז' מתרשם כי פירושיהם של המפרשים הראשונים אבדו כולם, ולא נותרו לנו מהם אלא ציטוטים בודדים. אך בעקבות מחקריו של אברהם גרוסמן יודעים אנו היום כי חלקים נכבדים מפירושי הפיוטים של ר' שמעיה תלמיד רש"י ושל ר' יוסף קרא מצויים הם בידינו בכתבי יד ומחכים לגואליהם. פרק זה במבואו של אורבך צריך אפוא להיכתב מחדש, ובסגנון אופטימי הרבה יותר.

האם הצליח אורבך במהדורתו המרשימה לספר ערוגת הבשם למשוך אחרים לעסוק בתחום עשיר זה? חוששני שאך מעטים נענו לאתגר. מפעם לפעם זוכים אנו לפרסום של פירוש קצר לפיוט זה או אחר, ואף זכינו לרישום ביבליוגרפי מפורט של כל פירושי הפיוטים בכתבי היד, פרי עבודתה של אליזבת הולנדר, וכן לספר שלה המסכם מחדש את תולדות פרשנות הפיוט. אך עדיין העיקר חסר – פירושים ארוכים ומקיפים של חכמי המאות השתים עשרה והשלוש עשרה

טמונים עדיין בכתבי יד וממתינים למהדירים שיגאלום, ואלה אינם נראים באופן. פעילותו החלוצית של אורבך טרם הביאה להעמדת פרשנות הפיוט על שולחנם של החוקרים בהיקף הראוי לה, ומי ייתן ויקומו ממשיכים לפועלו של אורבך, ויוציאו לאור במהדורות מתוקנות ומבוארות את פירושי הפיוטים של חכמי גרמניה וצרפת.

גורל שונה לחלוטין היה לחיבור חלוצי אחר: בשנת תרצ"ד הוציא אברהם חיים פריימן את ספר תשובות הרמב"ם, 'מתוך כתבי יד וספרי דפוס'. ארבע שנים בלבד לאחר מכן פרסם פריימן (יחד עם שלמה דב גויטיין) ספר נוסף, תשובות רבנו אברהם בן הרמב"ם, 'מכונסות מתוך כתבי יד וספרי דפוס'. ספרו השני של פריימן משמש את הלומדים עד עצם היום הזה (אף שנודעו מאז עוד תשובות לא מעטות של ר' אברהם בגניזת קהיר), ואילו מהדורתו לתשובות הרמב"ם נדחקה לקרן זוית בעקבות הופעתה של מהדורה משוכללת ומקיפה הרבה יותר של תשובות הרמב"ם, אף היא בהוצאת מקיצי נרדמים – מהדורת יהושע בלאו (ירושלים תשי"ח-תשמ"ו, ארבעה כרכים).

שני ספריו של פריימן, וספרו של בלאו שבא בעקבותיהם, הם חידוש גמור, שלא נודע כמותו מאז ראשית ימיה של חכמת ישראל – אלא שאנו הורגלנו כל כך בחידוש זה, עד שכבר איננו מכירים בו. עד למפעלו הכפול של פריימן, נהגו מהדירים להביא לדפוס את תשובותיו של אחד הקדמונים מתוך כתב יד אחד ותו לא. כך, למשל, ההדיר שרגא רוזנטל את חלק השאלות והתשובות שבספר הישר לרבנו תם (מקיצי נרדמים, ברלין תרנ"ח), אך לא עלה בדעתו לאסוף מכתבי יד ומספרים נדפסים את שאר תשובותיו של רבנו תם. שנים אחדות קודם לכן ההדיר משה אריה בלוך את תשובותיו של מהר"ם מרוטנבורג (מקיצי נרדמים, ברלין תרנ"א), והוא השתמש במהדורתו במספר גדול יותר של כתבי יד – אך גם הוא לא ניסה לאסוף את כל תשובות מהר"ם המצויות בדינו ולכנסן לספר אחד. הרעיון לכנס את כל תשובותיו הידועות של חכם אחד לספר אחד, שנראה היום כל כך מובן מאליו, הוא חידוש של אברהם חיים פריימן. בעקבותיו באו רבים,

שהכינו מהדורות שכאלו לתשובותיהם של חכמים רבים – של רש"י ושל רבנו גרשם מאור הגולה, של רב שר שלום גאון ושל רב נטרונאי גאון, ועוד ועוד – וכולם הלכו בדרך אותה התווה אברהם חיים פריימן. פריימן ובלאו אחריו ליקטו את תשובות הרמב"ם מתוך יותר ממאה מקורות – מכתבי יד, מספרי ראשונים ואחרונים ומכל רחבי הספרות המדעית. קשה לדמיין כיצד התמודדו חוקרים ולומדים עם תשובות הרמב"ם טרם הופעתן של מהדורות מתוקנות אלו. אציין כדוגמה שעוד בשנת תשי"ט צריך היה נפתלי וידר לחפש בכתבי יד כדי למצוא תשובה מסוימת של הרמב"ם, ואף לתרגמה לעברית כדי להציגה בפני הציבור הרחב. אילו היה ממתין וידר שנה אחת בלבד כבר היה יכול לחסוך מעצמו טורח זה ולצטט את התשובה מתוך מהדורת בלאו (ח"ב, סי' רסא; וראה ח"ג, עמ' 130), כשהיא מתורגמת ומבוארת.

התשובה האחרונה במהדורתו של בלאו קטועה היא, ולא נותר ממנה אלא חלק מהשאלה. ואלו דברי השואל, בתרגום מערבית:

ומה אומר הדרת אדונינו משה יחי לעד על איש העולה לקרוא בספר תורה ויברך הגומל, ולא נסע לשום מקום. האם זאת הברכה לבטלה, הואיל ולא... (ח"ד, עמ' 50, סי' תפב).

איננו יודעים מה עלה בדעתו של אותו איש שביקש לברך ברכת 'הגומל', ואף איננו יודעים מה ענה הרמב"ם לשאלה זו. מכל מקום, נוסף אף אנו שאלה: האם במלאות מאה וחמישים שנים לפעילותה של חברת מקיצי נרדמים רשאים אנו לברך 'ברוך שגמלנו כל טוב?' ושמא אין אנו צריכים לברך על העבר אלא לזעוק על העתיד, כלשונו של הרמב"ם בהלכות תשובה (ג, ד): 'עורו ישנים משנתכם והקיצו נרדמים מתרדמתכם וחפשו במעשיכם וחזרו בתשובה וזכרו בוראכם'. ואולי אין הדברים סותרים כלל וכלל. צריכים אנו להודות למי שגמלנו כל טוב, וצריכים אנו להמשיך בדרכם של המהדירים הראשונים ולהקיץ נרדמים מתרדמתם.

ספר
ערוגת הבשם

כולל פירושים לפיוטים

חברו
רבינו אברהם בר' עזריאל זצ"ל

יוצא לאור עפ"י כתבי יד עם הנהגות והערות

מאת
אפרים א. אורבך

חלק ראשון

ירושלם
"מקיצי נרדמים"
תרצ"ט

תשובות הרמב"ם

אספן מתוך כתבי יד וספרי דפוס
והוציאן לאור עם מבוא והערות ומפתחות

אברהם חיים פריימן

ירושלם

הוצאת "מקצי נדמים"

תריצ"ד